

Dr. sc. Meldijana Arnaut-Haseljić, naučni saradnik / Research Associate
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i
međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu /
University of Sarajevo Institute for the Investigation of
Crimes against Humanity and International Law

UDK 726.84 (497.6 Sarajevo) „1992/1995“

Stručni članak

MASOVNE GROBNICE NA PODRUČJU SARAJEVA 1992–1995.

MASS GRAVES IN SARAJEVO AREA 1992 - 1995

Sažetak

Za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. izvršeni su različiti oblici zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, među kojima se posebno ističu masovna ubistva civila, nakon kojih je uslijedila pojava masovnih grobnica kao posebnog oblika zločina poslije zločina. Masovne grobnice, teškoće i problemi njihovog otkrivanja ukazuju na sistematičnost u planiranju, organiziranju, izvršenju zločina kao i njegovom prikrivanju, destrukciji materijalnih dokaza i negiranju. Sve ovo urađeno je kako bi, pored prikrivanja zločina, bile sakrivene žrtve i onemogućena ili otežana njihova identifikacija kao i identifikacija i utvrđivanje izvršitelja i naredbodavaca počinjenih zločina.

Ključne riječi: *žrtve, masovne grobnice, zločin protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo*

Summary

During the 1992-1995 Aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina various forms of crimes against humanity and international law were been committed, among which the mass killings of civilians are particularly high, followed by the appearance of mass graves as a special form of post crime cover-up. Mass graves, difficulties and problems of their discovery, point to systematic planning, organization, execution of crimes, as well as its concealment, destruction of material evidence and denial. All this was done in order to conceal the crimes, and to prevent their identification, as well as identifying the perpetrators and order givers.

Key words: *victims, mass graves, crime against humanity and international law, Sarajevo*

Uvod

Objektivna stvarnost današnjice su posljedice proizašle iz agresije izvršene na Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992–1995. koje i dva desetljeća po njenom okončanju još uvijek traju. Izvršeni zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad civilnim stanovništvom Sarajeva u ovom periodu rezultirali su, između ostalog, pojavom masovnih grobnica kao specifičnog oblika *zločina poslije zločina*. Krivični zakon Bosne i Hercegovine definira da je „masovna grobnica (je) neoznačeno mjesto u kojem se nalaze dva ili više tijela ili ostaci ljudskih tijela ili mjesto na koje su takva tijela ili ostaci ljudskih tijela naknadno premješteni, a nastala je izvršenjem krivičnih djela propisanih članovima od 171. do 180. ovog zakona.”¹ Masovne grobnice, teškoće i problemi njihovog otkrivanja ukazuju na sistematičnost u planiranju, organiziranju, izvršenju zločina kao i njegovom prikrivanju, destrukciji materijalnih dokaza i negiranju. Sve ovo urađeno je kako bi, pored prikrivanja zločina, bile sakrivene žrtve i onemogućena ili otežana njihova identifikacija. Artefakti pronađeni u neposrednoj blizini grobnica kao i u samim grobnicama (ligature, povezi za ruke, noge i oči) ukazuju na oblike zločina i načine egzekucija izvršenih nad nedužnim civilima. Nastanak i pronalazak masovnih grobnica pokazatelj su i dokaz namjere izvršilaca zločina, segment planiranog i organiziranog sistema zločina koji je za cilj imao realizaciju programirane ideologije.

Masovne grobnice javljaju se kao prateća pojava masovnih ubistava. Počinioci masovnih ubistava nastoje se osloboditi tijela žrtava njihovim skrivenim ukopom, najčešće to radeći ilegalno i tajno sa ciljem prikrivanja materijalnih dokaza o izvršenom zločinu, kako bi se na taj način pokušala izbjeći krivična odgovornost. Ovdje treba imati u vidu da je riječ o neetičkom ukopu – ukopu bez vjerskog ili nekog drugog oblika ceremonijala, pri čemu su tijela najčešće neselektivno bačena i zatrpana.

Pojam masovne grobnice

Masovne grobnice su arheološka obilježja koja imaju humanitarni i arheološki značaj. Njihovi nastanci i kasnije izmjene od prirodnih ali i ljudskih faktora odražavaju složenost pojave i impliciraju različite tipove masovnih grobnica. Broj i zajedničke, opće karakteristike otežano je utvrditi zbog same prirode njihovog nastanka.

¹ Krivični zakon Bosne i Hercegovine, 1. mart 2003, član 1 (38).

Istraživanje masovnih grobnica vrši se sa ciljem prikupljanja i dokumentiranja materijalnih dokaza u svrhu utvrđivanja odgovornosti počinitelja i/ili identificiranja mrtvih kako bi mogli biti predati porodicama za dostojno sahranjivanje. Forenzičke ekshumacije osiguravaju dokaze na osnovu kojih je moguće utvrditi odgovornost i dovođenje počinioca pred lice pravde. Proces istraživanja i dokumentacije, također, doprinosi i stvaranju historijskih zapisa. Promatrano sa humanitarne perspektive, porodice konačno mogu znati sudbinu svojih najmilijih i mogu osigurati njihovim posmrtnim ostacima dostojan ukop.

Kako je Elizabeth Neuffer istakla u eseju *Projekti ratnog zločina*, postojanje masovnih grobnica može, samo po sebi, predstavljati kršenje međunarodnog humanitarnog prava. Naime, u Trećoj i Četvrtoj ženevskoj konvenciji i Dodatnom protokolu I insistira se na poštivanju određenih standarda koji se odnose na zbrinjavanje mrtvih neprijatelja. Tijela mrtvih ratnih zarobljenika ili boraca moraju biti pokopana u označenim grobovima, na poznatim i obilježenim lokalitetima, a odgovarajuće organizacije, kao što je to Međunarodni komitet Crvenog križa, moraju biti obaviještene o njihovoj smrti radi evidentiranja i dokumentiranja.²

Otkrivanje masovnih grobnica veže se za izjave svjedoka koji su očevici masovnog ubijanja ili su uspjeli preživjeti ta smaknuća, odnosno ukoliko su učestvovali u likvidaciji ili ukopu ubijenih.³ Otvaranje i otkopavanje masovnih grobnica mora se vršiti veoma oprezno. Korištenje neprikladnih metoda može dovesti do uništenja dokaza o izvršenom zločinu kao i ograničiti mogućnost rekonstrukcije događaja na mjestu zločina. Potrebno je vršiti pedantno dokumentiranje i evidentiranje mjesta ekshumacije. Mapiranje, kontekst okoliša, skeletne ostatke i povezane dokaze objedinjeni mogu ispričati konkretnu priču o uvjetima nastanka masovne grobnice, konkretizirati vrijeme događaja kao i način izvršenja, ali i dati pobliže podatke o samim izvršiocima zločina, njihovoj brojnosti, pripadnosti i postupcima koji su izvršeni. Tome umnogome doprinose botanički i entomološki dokazi koji mogu zauzeti značajno mjesto kao dokazni materijali u sudskim postupcima, ali i omogućiti istražiteljima da mjesecima pa i godinama kasnije vrše analizu ukoliko to bude neophodno.⁴

² Horvitz, Leslie Alan – Christopher Catherwood (2011) *Encyclopedia of war crimes and genocide*, Facts On File, New York.

³ Stover, Eric – Rachel Shigekane (2002) „*The missing in the aftermath: When do the needs of victims' families and international war crimes tribunals clash?*“, *International Review of the Red Cross*, str. 860–861.

⁴ Schultz, John J. – Tosha L. Dupras, „*The Contribution of Forensic Archaeology to Homicide Investigations*“, u: *Homicide Studies*, str. 399–413. (<http://hsx.sagepub.com>).

Pojava masovnih grobnica je najčešće povezana sa izvršenjem zločina genocida, jer podrazumijeva svrshodan metod odlaganja velikog broja ljudskih posmrtnih ostataka. U masovnoj grobnici tijela mogu formirati gusti kontinualni (neposredni) skup poznat kao *masa (mnoštvo) tijela (body mass)*. U okviru te mase tijela žrtve su u kontaktu jedna s drugom, često nabacane, izobličene, isprepletene. Neke grobnice mogu sadržati više od jedne odvojene mase tijela. Često može biti *izdvojenih posmrtnih ostataka (satellite remains)*, koji nisu dio glavine mase tijela. Višestruke mase tijela u istoj grobnici pokazuju da su ubacivane u grobnicu u različito vrijeme.⁵

Ovakva pojava se javlja i u slučajevima kada su tijela premješšana iz jedne grobnice u drugu, što je rezultiralo nastankom sekundarnih i tercijarnih masovnih grobnica. Ovaj postupak je umnogome usložnio postupak ekshumacije i identifikacije tijela, što i jeste krajnji čin počinitelja: da se zločin prikrije ili, eventualno, da se onemogućí njegovo dokazivanje.

Određenje samoga pojma *masovne grobnice* uzrokovano je različitim naučnim disciplinama i svrhama upotrebe te različitim naučno-teorijskim orijentacijama i metodološkim pristupima korištenim u promišljanjima pojedinih istraživača i teoretičara. Međutim, uočljivo je da se sva ova promišljanja utemeljuju na zajedničkim karakteristikama:

- „- zajednički uzrok, razlog, namjera i način ubistva žrtava genocida;
- broj tijela (žrtava);
- način ukopa žrtava i međusobni fizički kontakti tijela (žrtava);
- odnos prema pijetetu žrtava;
- pravni i socijalni osnov likvidacije žrtava;
- status ubijenih žrtava za vrijeme oružanog sukoba prema odredbama međunarodnog humanitarnog prava;
- način nastanka masovne grobnice i dr.”⁶

⁵ Čekić, Smail – Meldijana Arnaut-Haseljić – Bećir Macić (2010) *Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini: Sigurna zona Ujedinjenih nacija Srebrenica*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 54.; Haglund, William D. (2002) „Recent Mass Graves, an Introduction“, u: *Method, Theory, and Archaeological Perspectives*, CRC Press, Boca Raton, str. 247.

⁶ Čekić, Smail – Meldijana Arnaut-Haseljić – Bećir Macić (2010) *Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini: Sigurna zona Ujedinjenih nacija Srebrenica*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 57.

Klasifikacija masovnih grobnica

Dosadašnji rezultati istraživanja i ekshumacije masovnih grobnica pokazuju postojanje nekoliko njihovih tipova. Oni mogu biti određeni brojem individua pronađenih na određenom lokalitetu ili može biti riječ o primarnom, sekundarnom ili tercijarnom ukopu posmrtnih ostataka.

Lokacije izabrane da budu mjesta masovnih grobnica su različite. U nekim slučajevima korištene su već postojeće, prirodne jame ili jarci, kao i septičke jame, bunari, vijadukti i sl. U nekim slučajevima vršen je iskop sasvim novih jama koje su poslužile za masovne grobnice odnosno mjesta ukopa.⁷ U svom izvještaju koji se odnosi na bivšu Jugoslaviju, načinjenom Vijeću sigurnosti Ujedinjenih nacija (1994),⁸ Komisija eksperata je zaključila na temelju dostupnih informacija da postoje četiri osnovne vrste masovnih grobnica na području bivše Jugoslavije. Prvi tip je grobno mjesto gdje su bila tijela žrtava masovnih ubistava, ali metoda i način ukopa su bili u skladu sa ustaljenim postupcima i procedurama. Primjer ovog tipa grobnica je kada je grupa civila strijeljana, a ostali civili izvrše njihov ukop u javnom groblju i sa odgovarajućim vjerskim obredima. Drugi tip podrazumijeva grobnicu u kojoj su pozicionirana tijela civilnih žrtava ili vojnika koji su poginuli u borbi, te stoga nije riječ o protupravnim ubistvima, ali su metode i načini ukopa nepropisni. Treći tip podrazumijeva grobna mjesta gdje su pronađena tijela žrtava masovnog ubistva i gdje je sam način ukopa nepropisan. Četvrti tip su masovne grobnice gdje su i okolnosti smrti i način ukopa nepropisni. U ovom slučaju je najčešće riječ o bacanju tijela u rijeke, zajedničkom spaljivanju u nekim objektima i tome slično.

Prema arheološkim karakteristikama, klasifikaciju možemo izvršiti na sljedeći način:

- I
 - 1. stalne masovne grobnice
 - 2. privremene masovne grobnice

- II
 - 1. grobne jame (namjenski iskopane ili prirodne jame, kanali, špilje, vododerine i sl.) koje karakteriziraju ljudska tijela neselektivno zatrpana slojem zemlje, vegetacije, smeća i sl.

⁷ *Witness of Truth: Report of the Sierra Leone Truth and Reconciliation Commission*, Bishop J. C. Humper (urednik), VolUME 1, Freetown 2004, Appendix 4 - Part two, *Report on Mass Graves and Other Sites*, paragraf 92.

⁸ Bassiouni, Cherif M., Final Report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674/Add.2 (Vol. V), 28. decembar 1994, Annex X: Mass graves.

2. površinske grobnice (mogu biti istovremeno stratišta, mjesta pogubljenja, ali mogu biti i mjesta na koja su dovožena tijela već ubijenih ljudi i na određeni način „deponirana“ na toj lokaciji

- III
 - 1. primarne
 - 2. sekundarne
 - 3. više puta premiještane grobnice

- IV opljačkane ukopavane grobnice (tzv. slučajevi zaplijene/krađe posmrtnih ostataka, u kojima se eventualno mogu pronaći artefakti ili dijelovi sitnih kostiju)

Ekshumacija masovnih grobnica i identifikacija posmrtnih ostataka žrtava

Istraživanje masovnih grobnica iz aspekta humanitarnog prava teži ka ispunjenju tri glavne svrhe: humanitarne, pravne i historijske. Humanitarni aspekt podrazumijeva pravo žrtve na dostojno sahranjivanje, kao i pravo porodice da pronađe smiraj pronalaskom posmrtnih ostataka dostojnom sahranom i spoznajom sudbine žrtve. Identifikacija posmrtnih ostataka, njihovo pridruživanje imenu osobe predstavlja preduvjet za dostojanstvenu sahranu.⁹ Iako ženevske konvencije i njihovi dopunski protokoli pružaju pravnu zaštitu osobama koje direktno ne učestvuju u neprijateljstvima (ranjenicima, bolesnicima, zatočenicima, malodobnicima, civilima), te iako su ove odredbe obavezujuće za sve njihove potpisnice, ali i za one koji to nisu, brojni su primjeri kršenja odredaba ovih međunarodnih ugovora. Kršenje međunarodnog humanitarnog prava posljedica je nesprenosti za poštivanje ovih pravila, nedostatak sankcija za njihovu prinudnu provedbu, kao i nedostatak svijesti i moralnosti među političkim liderima, direktnim učesnicima u oružanim sukobima i promatračima koji su imali moć da djeluju, ali to nisu činili. Naime, ugovorno pravo pokriva mnoge aspekte vođenja rata, pri čemu se pruža zaštita određenim skupinama koje ne učestvuju u borbenim djelovanjima ili se

⁹ Kako bi se etička dužnost sahranjivanja obavila, vrlo je važno potpuno i pravilno provesti postupak identifikacije posmrtnih ostataka. Ukoliko ova identifikacija nije izvršena, odgovarajući obred sahrane je nemoguće održati. Bez održavanja svetog obreda, osujećen je etički duh porodice: ona žudi da izvrši svoju dužnost prema mrtvima, ali je ne može izvršiti ako prvo nije izvršena identifikacija posmrtnih ostataka. Zato jedna od radikalnih karakteristika ratnih zločina u Bosni jesu i nastojanja počinitelja zločina i njihovih pomagača i saučesnika da „potpuno onemoguće pristup posmrtnim ostacima. Ovi napori trajno produžavaju radikalno zlo genocida“ (Keith Doubt, *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo, 2003, str. 35–36).

nalaze van borbenih djelovanja, ali i ograničavaju sredstva i metode ratovanja. Dopunski protokol I, između ostalog, podrazumijeva obavezu da se poštuju garancije za civile, kao i specifične zaštite dodijeljene djeci i ženama, ali propisuje i obavezu da se razjasni sudbina nestalih osoba.¹⁰ Pravo porodica da znaju sudbinu svojih nestalih rođaka regulirano je članom 26. Četvrte ženevske konvencije. Također, „Međunarodna konferencija Crvenog krsta i Crvenog polumeseca, 1986, 1995. i 1999. godine, usvojila je rezolucije u kojima se naglašava pravo porodica da dobiju informacije o sudbini svojih rođaka. Završna deklaracija usvojena na Međunarodnoj konferenciji o zaštiti žrtava rata 1993. godine, insistira da se porodicama nestalih osoba ne smiju uskratiti informacije o sudbini njihovih rođaka. Ove četiri rezolucije su usvojene uz podršku država koje nisu članice I Dopunskog protokola, a formulisane su opštim terminima, odnosno nisu posebno ograničene na međunarodne oružane sukobe.”¹¹

Međutim, pojavi masovnih grobnica prethodila su masovna ubistva zarobljenih i zatočenih civila. Nad žrtvama su prije likvidacije, do nastanka masovnih grobnica, izvršeni brojni oblici zločina, kao što su vansudsko zarobljavanje i zatočenje, deportacije, prisilna protjerivanja, silovanja, ranjavanja, fizička sakaćenja, izgladnjivanje, upotreba zabranjenih metoda i načina borbe, te prisilno nestajanje i prikrivanje masovnih i pojedinačnih grobnica, a zatim i negiranje izvršenja zločina i prikrivanje i sprečavanje otkrivanja pojedinačnih i masovnih grobnica. Zbog svega navedenog još uvijek, dvije decenije nakon izvršene agresije, 620 osoba koje su u ovakvim okolnostima *prisilno nestale* sa područja glavnog grada države nije pronađeno.

Masovne grobnice Sarajeva

Imajući u vidu otežane uvjete lociranja grobnica koji su posljedica politike i prakse prikrivanja zločina, na području deset općina grada Sarajeva locirano je i ekshumirano 840 grobnica: 773 pojedinačne grobnice i 69 masovnih grobnica koje sadržavaju dva i više tijela. Iz ovih grobnica ekshumirane su i identificirane 893 osobe ili 59,022% od ukupnog broja evidentiranih prisilno nestalih na području deset općina grada Sarajeva koji iznosi 1513 osoba.

¹⁰ Dopunski protokol I uz Ženevske konvencije od 12. augusta 1949. godine o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba, Odjeljak III, Nestala i umrla lica, član 33. *Nestale osobe*.

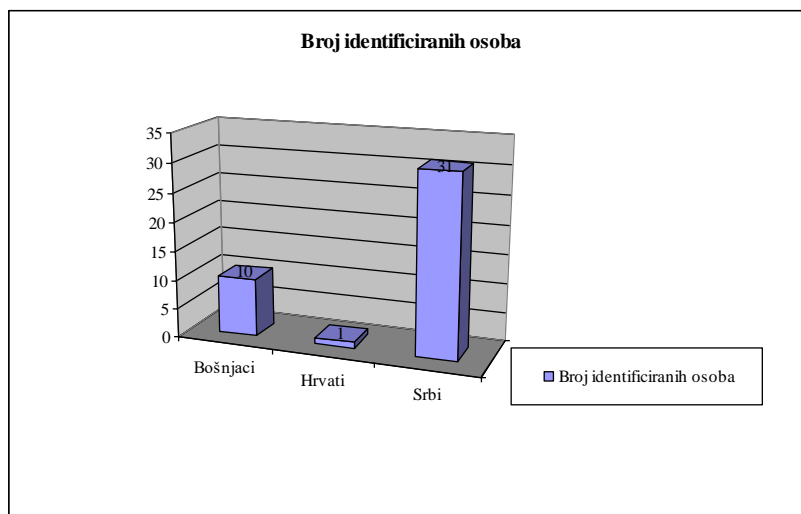
¹¹ Henckaerts, Jean-Marie – Louise Doswald-Beck (2005) *Običajno međunarodno humanitarno pravo*, tom I, Pravila, Međunarodni komitet Crvenog križa, Cambridge University Press, Cambridge, str. 432–433.

Na lokalitetu 69 masovnih grobnica pronađeno je i ekshumirano 607 žrtava. Identitet je utvrđen za 517 osoba čija tijela su pronađena u masovnim grobnicama.

Općina Centar

Na području općine Centar ekshumirane su četiri masovne grobnice iz kojih su identificirane 42 osobe. Najveći broj je Srba – 31 (73,81%), zatim Bošnjaka – 10 (23,81%) i jedan Hrvat (2,38%).

<i>Nacionalnost</i>	<i>Broj identificiranih osoba</i>	<i>Procent identificiranih osoba</i>
<i>Bošnjaci</i>	10	23,81%
<i>Hrvati</i>	1	2,38%
<i>Srbi</i>	31	73,81%
<i>UKUPNO</i>	<i>42</i>	<i>100%</i>

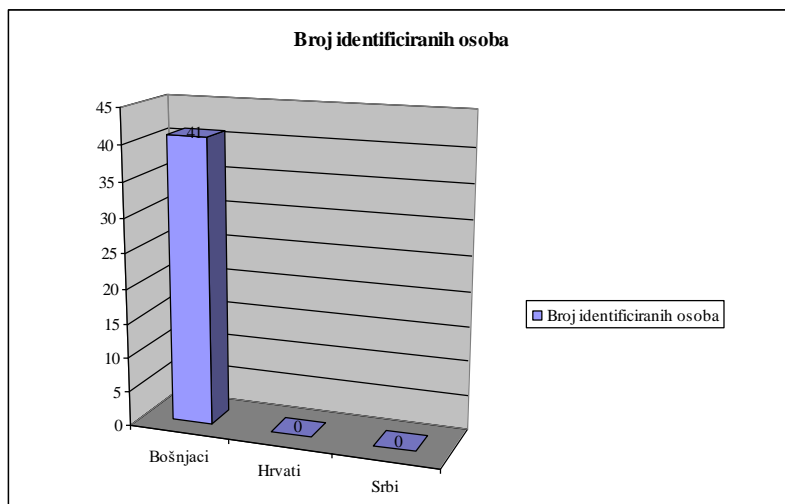

Među ekshumiranim licima pronađene i identificirane su četiri žene (9,52%), kao i tri osobe starije starosne dobi (iznad 65 godina), što predstavlja 7,14% ukupnog broja pronađenih osoba na području ove općine.

Općina Hadžići

Na području općine Hadžići ekshumirano je devet masovnih grobnica iz kojih je identificirana 41 osoba. Svi ekshumirani su Bošnjaci (100%).

<i>Nacionalnost</i>	<i>Broj identificiranih osoba</i>	<i>Procent identificiranih osoba</i>
<i>Bošnjaci</i>	41	100%
<i>Hrvati</i>	0	0%
<i>Srbi</i>	0	0%
<i>UKUPNO</i>	<i>41</i>	<i>100%</i>

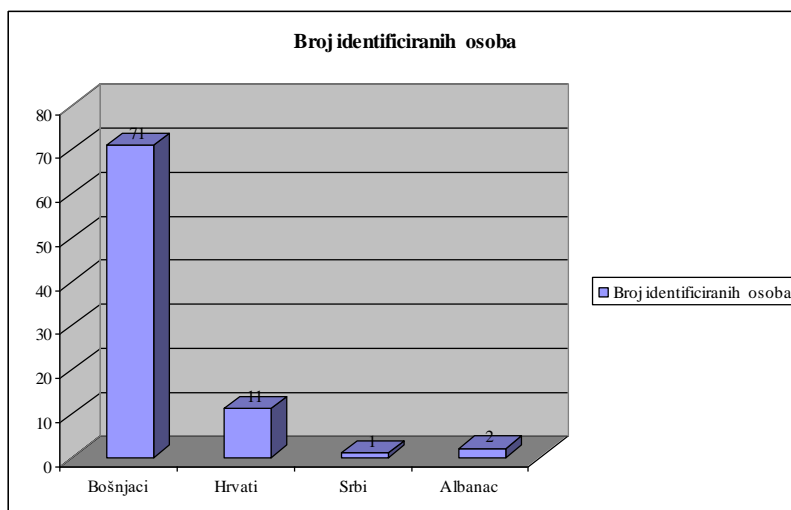

Među ekshumiranim licima svi su muškarci, a samo je jedna osoba starije starosne dobi (iznad 65 godina), što predstavlja 2,44% ukupnog broja pronađenih osoba na području ove općine.

Općina Ilidža

Na području općine Ilidža ekshumirano je pet masovnih grobnica iz kojih je identificirano 85 osoba. Najveći broj je Bošnjaka – 71 (83,53%), Hrvata – 11 (12,94%), dva Albanca (2,35%) i jedan Srbin (1,18%).

<i>Nacionalnost</i>	<i>Broj identificiranih osoba</i>	<i>Procent identificiranih osoba</i>
<i>Bošnjaci</i>	71	83,53%
<i>Hrvati</i>	11	12,94%
<i>Srbi</i>	1	1,18%
<i>Albanci</i>	2	2,35%
UKUPNO	85	100%

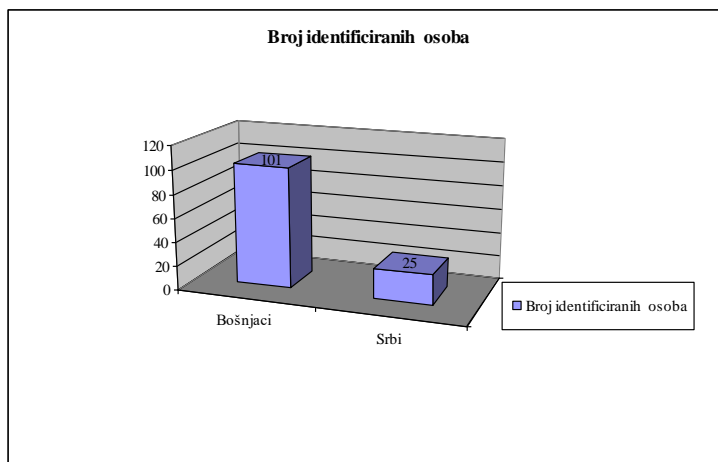

Među ekshumiranim licima pronađene i identificirane su tri žene (3,53%), kao i dvije osobe starije starosne dobi (iznad 65 godina), što predstavlja 2,35% ukupnog broja pronađenih osoba na području ove općine.

Općina Ilijaš

Na području općine Ilijaš ekshumirano je osam masovnih grobnica iz kojih je identificirano 126 osoba. Najveći broj je Bošnjaka – 101 (80,16%), dok je Srba 25 (19,84%).

<i>Nacionalnost</i>	<i>Broj identificiranih osoba</i>	<i>Procent identificiranih osoba</i>
<i>Bošnjaci</i>	101	80,16%
<i>Srbi</i>	25	19,84%
<i>UKUPNO</i>	<i>126</i>	<i>100%</i>

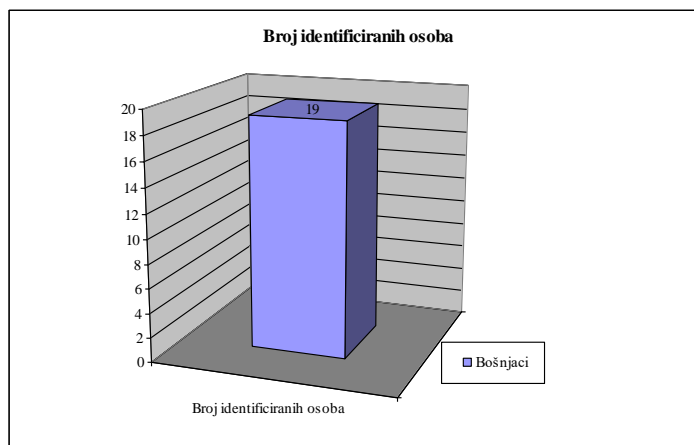

Među ekshumiranim licima pronađeno je i identificirano 15 žena (11,90%), jedno dijete (0,79%), kao i šest osoba starije starosne dobi (iznad 65 godina), što predstavlja 4,76% ukupnog broja pronađenih osoba na području ove općine.

Općina Novi Grad

Na području općine Novi Grad ekshumirane su četiri masovne grobnice iz kojih je identificirano 19 osoba. Sve identificirane osobe su Bošnjaci (100%).

<i>Nacionalnost</i>	<i>Broj identificiranih osoba</i>	<i>Procent identificiranih osoba</i>
<i>Bošnjaci</i>	19	100,00%
<i>UKUPNO</i>	<i>19</i>	<i>100%</i>

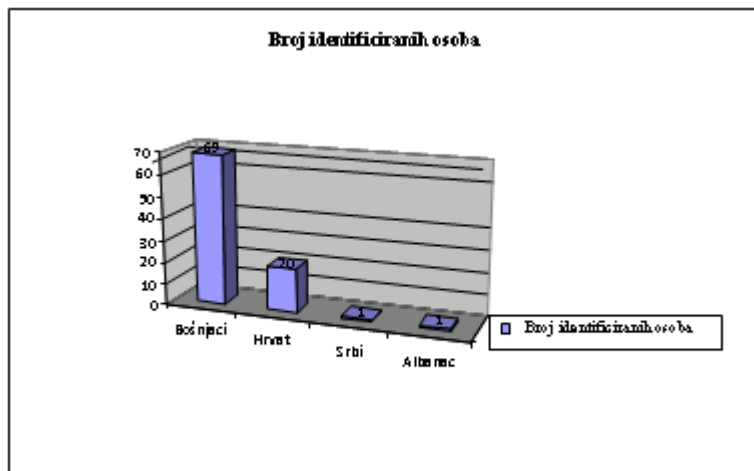

Među ekshumiranim licima pronađeno je i identificirano jedno dijete (5,26%).

Općina Novo Sarajevo

Na području općine Novo Sarajevo ekshumirano je 18 masovnih grobnica iz kojih je identificirana 91 osoba. Najveći broj je Bošnjaka – 69 (75,82%), a zatim Hrvata – 20 (21,98%). Među identificiranim nalazi se po jedna osoba srpske i albanske nacionalnosti (1,10%).

<i>Nacionalnost</i>	<i>Broj identificiranih osoba</i>	<i>Procent identificiranih osoba</i>
<i>Bošnjaci</i>	69	75,82%
<i>Hrvati</i>	20	21,98%
<i>Srbi</i>	1	1,10%
<i>Albanci</i>	1	1,10%
<i>UKUPNO</i>	<i>91</i>	<i>100%</i>

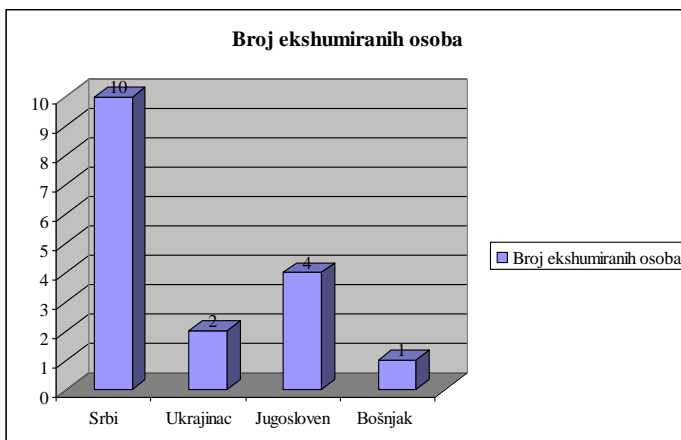

Među ekshumiranim licima pronađeno je i identificirano 17 žena (18,68%). Osoba starije starosne dobi (iznad 65 godina) je identificirano 10, što predstavlja 10,99% ukupnog broja pronađenih osoba na području ove općine.

Općina Stari Grad

Na području općine Stari Grad ekshumirane su tri masovne grobnice iz kojih je identificirano 18 osoba. Najveći broj je Srba – 10 (55,56%), Ukrajinaca – dva (11,11%) i četiri Jugoslavena (22,22%). Među identificiranima nalazi se jedna osoba bošnjačke nacionalnosti i jedna nepredijeljena osoba (5,56%).

<i>Nacionalnost</i>	<i>Broj identificiranih osoba</i>	<i>Procent identificiranih osoba</i>
<i>Srbi</i>	10	55,556%
<i>Ukrajincac</i>	2	11,111%
<i>Jugoslaveni</i>	4	22,222%
<i>Bošnjaci</i>	1	5,556%
<i>Nepoznato</i>	1	5,556%
<i>UKUPNO</i>	<i>18</i>	<i>100%</i>

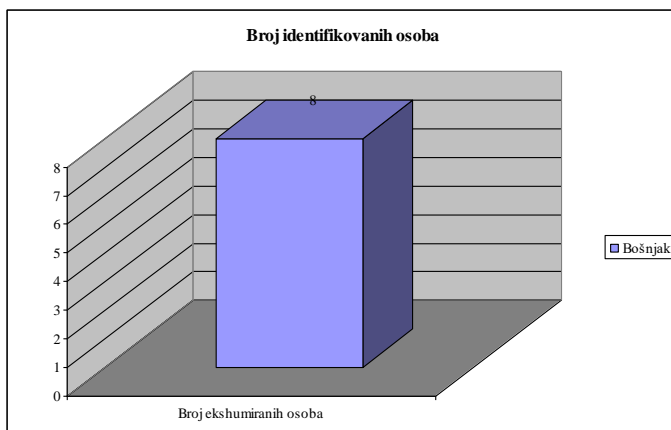

Među ekshumiranim licima pronađeno je i identificirano šest žena (33,33%). Identificirana je jedna osoba starije starosne dobi (iznad 65 godina), što predstavlja 5,56% ukupnog broja pronađenih osoba na području ove općine.

Općina Pale

Na području općine Pale ekshumirane su tri masovne grobnice iz kojih je identificirano osam osoba. Sve identificirane osobe su bošnjačke nacionalnosti. Dvije su osobe ženskog spola (25%), a jedna osoba je malodobna (12,5%).

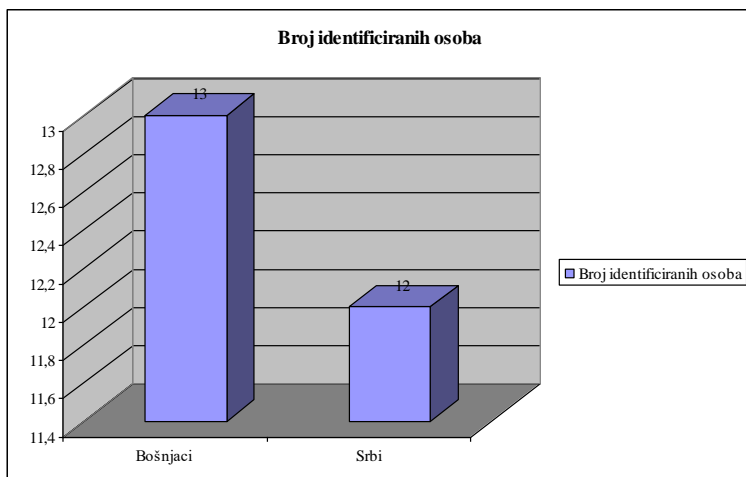
<i>Nacionalnost</i>	<i>Broj identificiranih osoba</i>	<i>Procent identificiranih osoba</i>
<i>Bošnjak</i>	8	100%
UKUPNO	8	100%

Općina Trnovo

Na području općine Trnovo ekshumirano je pet masovnih grobnica iz kojih je identificirano 25 osoba i to Bošnjaka 13 (52%) i Srba 12 (48%).

<i>Nacionalnost</i>	<i>Broj identificiranih osoba</i>	<i>Procent identificiranih osoba</i>
<i>Bošnjaci</i>	13	52,00%
<i>Srbi</i>	12	48,00%
UKUPNO	25	100%

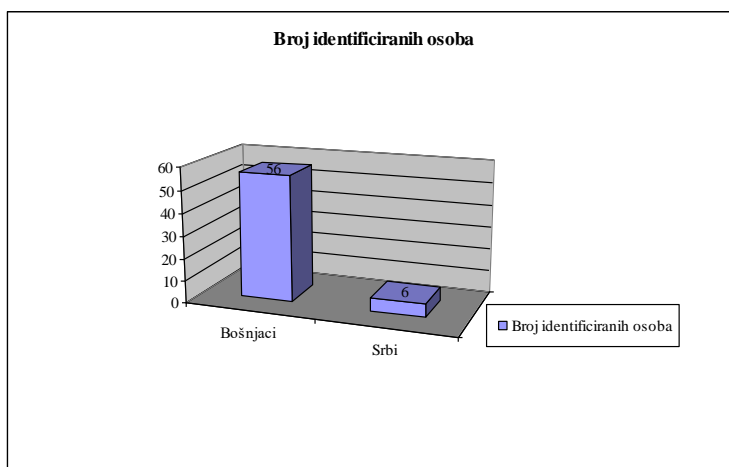

Među identificiranima nalazi se osam žena (32%), dvije osobe starije starosne dobi (iznad 65 godina) (8%) i šestoro malodobnih osoba (24%) ukupnog broja identificiranih osoba.

Općina Vogošća

Na području općine Vogošća ekshumirano je 10 masovnih grobnica iz kojih su identificirane 62 osobe. Najveći broj je Bošnjaka – 56 (90,32%), dok je identificiranih Srba šest (9,68%).

<i>Nacionalnost</i>	<i>Broj identificiranih osoba</i>	<i>Procent identificiranih osoba</i>
<i>Bošnjaci</i>	56	90,32%
<i>Srbi</i>	6	9,68%
<i>UKUPNO</i>	<i>62</i>	<i>100%</i>

Među identificiranim osobama nalazi se 18 žena (29,03%), 11 osoba (17,74%) starije starosne dobi (iznad 65 godina) i četvero malodobnih osoba, što predstavlja 6,45% ukupnog broja identificiranih osoba.

Zaključci

Najveća masovna grobnica pronađena je na području sarajevske općine Ilidža na gradskom groblju „Vlakovo”, iz koje je ekshumirano 75 žrtava. Riječ je o civilima bošnjačke i hrvatske nacionalnosti.

Među najvećim su i masovna grobnica u mjestu Vukasovići, zaseok Ravne, na području Ilijaša iz koje je ekshumirano 45 bošnjačkih žrtava, Banjer Kosa 31 žrtva i Lješevu sa 20 žrtava.

Na području općine Novo Sarajevo pronađen je najveći broj masovnih grobnica. Dosad je otkriveno 18 grobnica, u kojima su pronađena tijela 104 ubijene žrtve bošnjačke i hrvatske nacionalnosti, od kojih je identificirano 99 osoba.

Na području općine Vogošća iz masovne grobnice na lokalitetu Tihovići ekshumirano je 15 žrtava, na lokalitetu Mezarja 31 žrtva i šest na lokalitetu Ljubina. Iz masovne grobnice Ljubina ekshumiran je imam Hasib Ramić i kompletna njegova obitelj, supruga Šefika i četvero djece: Muhamed koji je imao 13 godina, Meliha devet, Ahmed četiri godine i Amina, beba od mjesec dana, koja je i najmlađa žrtva pronađena na području Sarajeva. Imam Ramić i njegova obitelj ubijeni su 1993. na području Vogošće.

Na području Trebevića, na lokalitetu Petrovačka krivina, pronađena je masovna grobnica sa 28 žrtava. Riječ je o civilima bošnjačke i hrvatske nacionalnosti ubijenim na području Grbavice. Također, na području Grbavice iz masovne grobnice koja je pronađena u garaži stambene zgrade u ulici Derviša Numića ekshumirani su posmrtni ostaci pet žrtava. Na pravoslavnom groblju Miljevići u Lukavici pronađene su četiri masovne grobnice iz kojih su ekshumirani posmrtni ostaci 36 žrtava. Riječ je o civilima bošnjačke i hrvatske nacionalnosti.

Na groblju Vranješ u Lukavici sa osam lokaliteta iz masovnih grobnica ekshumirano je 28 žrtava. Riječ je o žrtvama bošnjačke i hrvatske nacionalnosti.

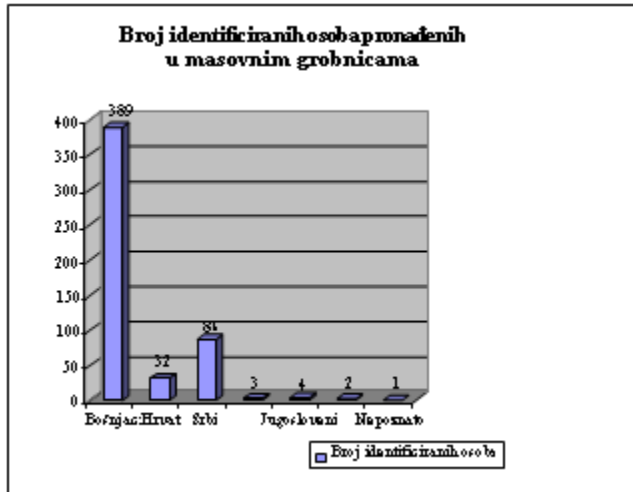
Na području Ilijaša pronađene su dvije masovne grobnice i to na pravoslavnom groblju „Vela” – 20 tijela i pet tijela u selu Krtine na području Ilijaša.

Iz masovne grobnice na lokalitetu Krupac, općina Ilidža, 2004. ekshumirani su posmrtni ostaci 12 žrtava. Riječ je o civilima bošnjačke nacionalnosti, stanovnicima Hadžića.

Na lokalitetu Đurđevača, na području planine Igman, općina Hadžići, 2010. pronađena je masovna grobnica u kojoj su se nalazili posmrtni ostaci 14 žrtava, Na lokalitetu Miševići 2012. iz zajedničke grobnice ekshumirani su posmrtni ostaci dviju žrtava. U krugu bivše kasarne vojske RS-a u Kasetićima 2013. godine iz masovne grobnice ekshumirano je šest žrtava.

Kada je riječ o žrtvama srpske nacionalnosti, najveća masovna grobnica pronađena je na groblju „Lav“ iz koje su ekshumirana i identificirana dvadeset i dva tijela.

<i>Nacionalnost</i>	<i>Broj identificiranih osoba</i>	<i>Procent identificiranih osoba</i>
<i>Bošnjaci</i>	389	75,242%
<i>Hrvati</i>	32	6,19%
<i>Srbi</i>	86	16,634%
<i>Albanci</i>	3	0,58%
<i>Jugoslaveni</i>	4	0,774%
<i>Ukrajinci</i>	2	0,387%
<i>Nepoznato</i>	1	0,193%
UKUPNO	517	100%

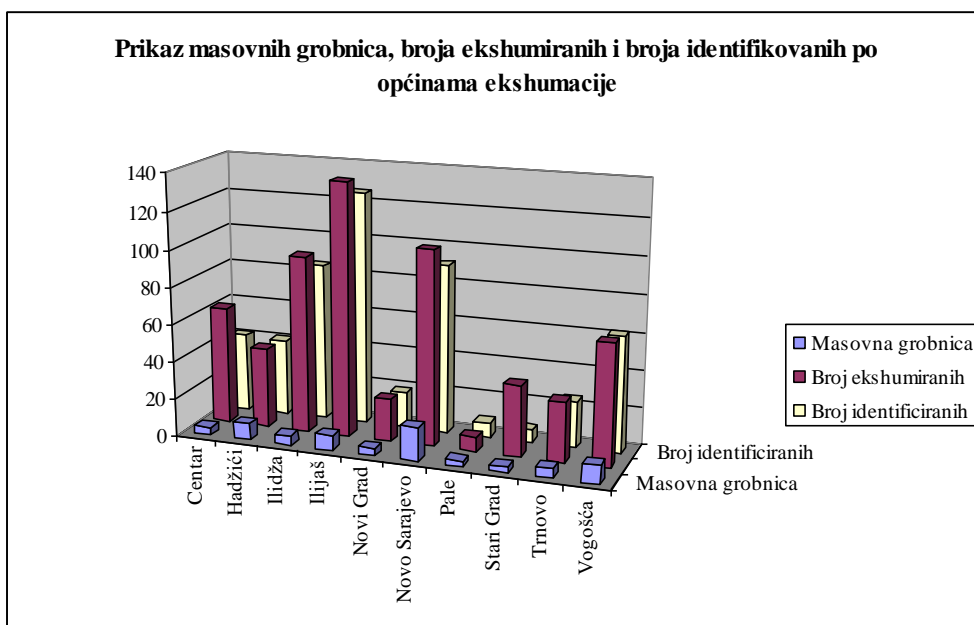
Iz tabelarnih i grafičkih pokazatelja uočavamo da je među tijelima pronađenim u masovnim grobnicama, ekshumiranim i identificiranim, najveći broj Bošnjaka – 389, što predstavlja 75,24% ukupnog broja identificiranih. Identificiranih pripadnika srpske nacionalnosti je 86 ili 16,63%, dok je Hrvata 32 ili 6,19%. Identificirano je i četvero Jugoslavena, troje Albanaca, dva Ukrajinca i jedna osoba čiju nacionalnu pripadnost nismo mogli utvrditi.

Od ukupnog broja ekshumiranih tijela identificirane su 74 osobe ženskog spola, što predstavlja 14,31% ukupnog broja identificiranih osoba. Osoba starije starosne dobi (iznad 65 godina) koje se smatraju radno, vojno i reproduktivno nesposobnim je 36 (6,96%), dok je djece, odnosno malodobnih osoba identificirano 13 (2,52%). Na osnovu ovih pokazatelja zaključujemo da su politike i prakse u vršenju zločina za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu bile usmjerene ka uništavanju ciljne grupe kao takve, što je podrazumijevalo i ubijanja osoba koje spadaju u skupinu posebno zaštićenih kategorija, kao što su djeca, starci i žene.

Prema evidencijama Međunarodnog komiteta Crvenog križa, Crvenog križa Kantona Sarajevo, Instituta za nestale osobe/lica Bosne i Hercegovine, Federalne komisije za traženje nestalih osoba, Operativnog tima Republike Srpske i udruženja građana koja se bave pitanjima prisilno nestalih osoba, na području Sarajeva (deset općina: Centar, Hadžići, Ilidža, Ilijaš, Novi Grad, Novo Sarajevo, Pale, Stari Grad, Trnovo, Vogošća) ukupno je evidentirano 1513 osoba kao prisilno nestale. Neke osobe koje su se nalazile u ovim evidencijama pronađene su u pojedinačnim grobnicama koje nisu bile adekvatno obilježene imenom i prezimenom, te su tijela koja su se nalazila u njima bila uvedena pod oznakom NN, ali je izvršena ekshumacija ovih tijela, te utvrđen identitet osoba.

Tabela: Prikaz masovnih grobnica, broja ekshumiranih i identificiranih po općinama ekshumacije

Općina	Masovna grobnica	Broj ekshumiranih	Broj identificiranih
<i>Centar</i>	4	63	42
<i>Hadžići</i>	9	43	41
<i>Iliđža</i>	5	95	85
<i>Ilijaš</i>	8	136	126
<i>Novi Grad</i>	4	23	19
<i>Novo Sarajevo</i>	18	104	91
<i>Pale</i>	3	8	8
<i>Stari Grad</i>	3	38	18
<i>Trnovo</i>	5	32	25
<i>Vogošća</i>	10	65	62
UKUPNO	69	607	517

Jedna od najvećih masovnih grobnica je i ona koja je u sebi krila tijela ubijenih stanovnika Kasindolske ulice. Locirana je i otkrivena na Romaniji, Crni vrh, Sokolac. U njoj su pronađeni posmrtni ostaci 38 osoba, njih 37 iz Kasindolske ulice i jedna osoba koja je bila stanovnik sarajevskog naselja Dobrinja, također zatočena u logoru Kula. Najmlađa žrtva bio je 18-godišnji Emir Hajdarević, koji je odveden i ubijen zajedno sa svojim ocem. Bošnjaci iz Kasindolske ulice zarobljeni su 14. maja 1992. Najprije su odvedeni na Kulu gdje su držani zatočeni do 21. maja 1992. godine, a potom izvedeni i strijeljani na 150 metara odaljenosti od mjesta masovne grobnice gdje su žrtve bile pobacane jedna preko druge. Ukopani su nekoliko dana nakon strijeljanja. Petnaest godina poslije posmrtni ostaci za kojima se tragalo pronađeni su u masovnoj grobnici na području Romanije.

I ova grobnica pokazatelj je sistematskog izvršenja oružanih napada na civilna naselja Sarajeva, nakon kojih je slijedilo masovno zarobljavanje, odvođenje u logore, vansudsko zatočavanje i masovna ubistva zatočenih civila na dislociranim prostorima, udaljenim od mjesta zarobljavanja. Nakon 15 godina njenog skrivanja 23. maja 2007. godine konačno je otkrivena. S obzirom da je ova grobnica locirana van područja općina koje su predmet našeg istraživanja, iako je sadržavala tijela ubijenih stanovnika ovih općina (Ilidža i Novi Grad), nismo je uzimali u obzir u statističko-analitičkim obradama. Pridodamo li i ovu masovnu grobnicu, možemo govoriti o ukupnom broju od 70 masovnih grobnica iz kojih je 555 identificiranih osoba, od čega Bošnjaka 427 ili 76,937% od ukupnog broja identificiranih osoba pronađenih u masovnim grobnicama.

Najveći broj masovnih grobnica otkriven je na područjima općina Novo Sarajevo, Ilijaš i Vogošća, koje su velikim dijelom svojeg administrativnog područja bile pod okupacijom od samog početka agresorskih djelovanja pa sve do reintegracije ovih područja u grad Sarajevo po okončanju agresije. Ujedno, na području ovih općina pronađene su najveće masovne grobnice, sa najvećim brojem žrtava. Broj prisilno nestalih osoba je najveći na istom ovom području, kao i broj osoba koje još uvijek nisu pronađene i za čijim posmrtnim ostacima se još uvijek traga.

Postojanje masovnih grobnica i njihovo dugogodišnje skrivanje očigledan je pokazatelj genocidne politike i prakse provođene na cijelom području Bosne i Hercegovine, uključujući i njen glavni grad, kao i pokušaj skrivanja zločina kako bi procesuiranje onih koji su njegovi izvršioци i saučesnici bilo onemogućeno ili otežano. Nakon više od dvije decenije kada su zločini počinjeni, skoro polovina od ukupnog broja prisilno nestalih osoba nije pronađena, a počinioci njihovih ubistava nisu procesuirani.

Stoga je neophodno instrumentarij zaštite humanitarnog prava učiniti efikasnijim i praktično provedivim. Pritom je potrebno utvrditi i visinu kazne za ova djela koja treba biti na razini odgovarajućoj za primjenjivanje na najozbiljnije oblike zločina, pri čemu istovremeno treba otkloniti mogućnosti amnestiranja ovih vrsta krivičnih djela.

Literatura

1. AIIZ inv. br. 2-4510, „Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 22 od 26. novembra 1993, *Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, broj: 02-130/92 od 12. maja 1992.
2. Bassiouni, Cherif M., Final Report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674/Add.2 (Vol. V), 28. decembar 1994, Annex X: Mass graves.
3. Čekić, Smail – Meldijana Arnaut-Haseljić – Bećir Macić (2010) *Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini: Sigurna zona Ujedinjenih nacija Srebrenica*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
4. Čekić, Smail – Dževad Termiz (2007) *Definicije osnovnih pojmova teorijskog određenja istraživanja zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
5. Dopunski protokol I uz ženevske konvencije od 12. augusta 1949. godine o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba.
6. Haglund, William D. (2002) „Recent Mass Graves, an Introduction“, u: *Method, Theory, and Archaeological Perspectives*, CRC Press, Boca Raton.
7. Horvitz, Leslie Alan – C. Catherwood (2011) *Encyclopedia of war crimes and genocide*, Facts On File, New York.
8. Henckaerts, Jean-Marie – Louise Doswald-Beck (2005) *Običajno međunarodno humanitarno pravo*, tom I, Pravila, Međunarodni komitet Crvenog križa, Cambridge University Press, Cambridge.
9. Schultz, John J. – Tosha L. Dupras, „The Contribution of Forensic Archaeology to Homicide Investigations“, u: *Homicide Studies*, str. 399–413. (<http://hsx.sagepub.com>).
10. Doubt, Keith (2003) *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo.
11. *Krivični zakon Bosne i Hercegovine*, „Službeni list Bosne i Hercegovine“, 37/03.
12. Stover, Eric – Rachel Shigekane (2002) „*The missing in the aftermath: When do the needs of victims' families and international war crimes tribunals clash?*“, International Review of the Red Cross.
13. *Witness of Truth: Report of the Sierra Leone Truth and Reconciliation Commission*, Bishop J. C. Humper (urednik), VOLUME 1, Freetown 2004., Appendix 4 - Part two, *Report on Mass Graves and Other Sites*, paragraf 92.